

Mill en het populisme

Dick Pels

Vooraf: Mill, Treub, De Kadt

John Stuart Mill is een meervoudige verrassing. De recente denkbiografieën van Richard Reeves en Cor Hermans schetsen het leven en werk van een politieke intellectueel en intellectuele politicus wiens vrijzinnig individualisme nog steeds inspireert. Mill was de belichaming van ‘thought in action’: ‘een rusteloos denker, zelfverzekerd in het zoeken, maar nooit helemaal zeker van zijn bevindingen’.¹ Onenigheid, diversiteit van denken, was voor hem geen kwaad maar juist een goed. De waarheden die in de wereld rondgingen waren op zijn best slechts halve waarheden. Om tot een hogere synthese te komen, was het dus nodig op zoek te gaan naar de andere helft van de waarheid, die waarschijnlijk in handen was van de tegenstander. Zo zocht de liberaal Mill bewust de uitdaging van het conservatisme van Carlyle en Coleridge en van het socialisme van Saint-Simon en Fourier, en wist zijn utilitarisme daardoor aan te scherpen tot een sociaal individualisme dat nog steeds actueel is.

Reeves en Hermans maken duidelijk dat, anders dan neoliberalen vaak suggereren, Mill geen klassieke *laissez-faire* denker of marktfundamentalist was, maar juist pleitte voor de socialisering van het kapitalisme.² Hij was een voorstander van landhervorming via staats eigendom van de grond, van coöperatieve productie in de industrie en van maximering van de vermogensoverdracht via erfenissen, en hij was niet principieel gekant tegen herverdeling via het belastingstelsel. Mill stemde grotendeels in met de socialistische kritiek op de kapitalisme, hoewel hij vasthield aan de prikkels van de concurrentie en het economische eigenbelang. Het belangrijkste gevaar van het communisme en andere vormen van collectivisme school volgens hem in het feit dat zij de ontwikkeling van het individuele karakter onderdrukten, en op die manier de culturele diversiteit en het innovatievermogen van de samenleving onder druk zetten. Het ideaal van de menselijke ontwikkeling in zijn rijkste diversiteit: dat was het motto dat Mill ontleende aan de Verlichtingsdenker Wilhelm von Humboldt en aan de tekst van *On Liberty* vooraf deed gaan.

Het is niet duidelijk in welke mate Mill het Nederlandse liberalisme heeft geïnspireerd.³ Weliswaar verscheen in hetzelfde jaar van de Engelse editie van *On Liberty* (1859) een Nederlandse vertaling, maar het boek sloeg pas aan in de jaren zeventig van de 19^e eeuw; na omstreeks 1885 verdween Mill weer uit de publieke belangstelling.⁴ In elk geval had hij een onmiskenbare invloed op het radicale sociaal-liberalisme van Willem Treub, Amsterdams wethouder, hoogleraar staathuishoudkunde en later Minister van Financiën, die in zijn opstellen af en toe naar hem verwijst. Een passage uit 1897 over een derde weg tussen ‘eenzijdig individualisme’ en ‘eenzijdig socialisme’ komt dicht bij Mills pleidooi voor individuele emancipatie: ‘Het is duidelijk waarneembaar, dat de hedendaagsche maatschappelijke ontwikkeling de strekking heeft een zoo groot mogelijk aantal

¹ Richard Reeves, *John Stuart Mill. Victorian Firebrand*. London: Atlantic Books, 2007; Cor Hermans, *Een Engelsman in Frankrijk. Een andere geschiedenis van John Stuart Mill*. Amsterdam: Boom, 2008, pp. 16, 88-91.

² Zie ook Margo Trappenburg, ‘John Stuart Mill 1806-1873’, in Paul Cliteur, Andreas Kinning en Gerry van der List (red.), *Filosofen van het klassieke liberalisme*. Kampen: Kok Agora, 2003, en Cor Hermans, ‘Mill en het socialisme’, in deze bundel.

³ Zie bv. Siep Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat*. Amsterdam, Bert Bakker, 1992.

⁴ Volgens W.E. Kruls kanttekeningen bij zijn vertaling van Mills *On Liberty (Over vrijheid)*. Amsterdam: Boom, 1978, p. 27).

individualiteiten een zoo hoog mogelijke kans op vrije ontwikkeling te geven, binnen den kring waarin vrijheid van ontwikkeling bestaanbaar is met een gelijk recht en een gelijke kans op even vrije ontwikkeling voor andere individualiteiten. Zoo hoog mogelijke ontwikkeling van een zoo groot mogelijk aantal individualiteiten in het heden en in de toekomst, is het ideaal waarnaar de hedendaagsche beschaafde wereld streeft'.⁵ Deze geloofsbelijdenis zou ook de grondslag vormen voor het programma van de Vrijzinnig-Democratische Bond (1901-1946), waarin Treub aanvankelijk een grote rol speelde.⁶ Ook Mills beroemde pleidooi voor vrouwenemancipatie in *The Subjection of Women* (1869) had een rechtstreekse invloed op vrijzinnig-democraten zoals Aletta Jacobs en Hendrik Marchant.

Maar de grootste verrassing is dat Mills sociale individualisme als twee druppels water lijkt op dat van de vrijzinnige communist en latere sociaal-democraat Jacques de Kadt. Hoewel verwijzingen naar Mill ontbreken in het register van De Kadts hoofdwerk *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* (1939) en dat van zijn belangrijkste opstellenverzameling *De deftigheid in het gedrang* (1991), is het evident dat De Kadts cultuursocialisme zowel in letter als in geest schatplichtig is aan Mills sociaal-liberalisme. Een illustratie hiervan vindt men in een programmatische passage uit het eerste boek, waarin De Kadt een formule van de 'nieuwe vrijheid' geeft die sterk lijkt op die van Treub en die de grondgedachte van Mills *On Liberty* radicaliseert: 'Individualisme, in de betekenis van persoonlijkheid en non-conformisme, is het kostbaarste element van een dynamische cultuur, die dus in dit opzicht bewust en vol trots "liberaal" is. Maar dit liberalisme onderscheidt zich van het traditionele liberalisme doordat het de maatschappij wil organiseren en ordenen, opdat deze een vruchtbare ondergrond voor de groei der persoonlijkheid en cultuur kan zijn. Dat is, om het in een formule te brengen: "socialisme ter wille van het individualisme"'. Hiermee zijn de grenzen van de socialisatie der maatschappij aangegeven, terwijl tevens de erkenning is uitgesproken dat zonder een grote mate van socialisme en collectivisme, geen groei van het individualisme mogelijk is'.⁷

Individualisme voor de massa en voor de elite

Kenmerkend voor het sociaal-individualisme van zowel Mill als De Kadt zijn twee cruciale ingrediënten: 1. de aanscherping van het individualisme in de richting van non-conformisme of excentriciteit; en 2. de dubbele toepassing van het individualisme, dat zowel 'in de breedte' (voor de massa) als 'in de hoogte' (voor de elite) moet gelden. Maar er zijn accentverschillen tussen beide: Mill legt de nadruk eerder op de horizontale werking van het individualisme, terwijl De Kadt de massamens wantrouwt en zich vooral bekommert om de verticale of elitaire dimensie: hoe kan de maatschappij zo worden ingericht dat de kleine minderheid van uitzonderlijke mensen zo weinig mogelijk in de weg wordt gelegd? Beide bepleiten echter de noodzaak van een vrijzinnige, relativerende elite die in een productieve wisselwerking moet treden met de massa. Zowel Mill als De Kadt zoeken daarmee naar een nieuw evenwicht tussen individualisme en collectivisme én tussen elitisme en democratie. De voorwaarden van dat evenwicht kunnen echter alleen worden bepaald in de sfeer van het individualisme, omdat, in de woorden van De Kadt, 'alleen vanuit die sfeer de bewuste leiding van de maatschappij kan komen.'⁸

⁵ M.W.F. Treub, *Sociale Vragen. Verzamelde opstellen*. Haarlem: Tjeenk Willink, 1904, pp. 84-5.

⁶ Zie Dick Pels (red.), *Wat de Vrijzinnig-Democraten Willen*. Amsterdam: Stichting Waterland, 2008.

⁷ Jacques de Kadt, *Het fascisme en de nieuwe vrijheid*. Amsterdam: Van Oorschot, 1980 [1939], p. 216. Vreemd genoeg heeft De Kadt zich ook niet beziggehouden met de VDB en met vrijzinnig-democratische denkers en politici zoals Treub, Jacobs en Marchant. Voor de linksliberale denktank Waterland, opgericht in december 2004, was het sociaal-individualisme van De Kadt een belangrijke inspiratiebron.

⁸ De Kadt, p. 218.

Het is belangrijk om de horizontale en verticale dimensies van het individualisme in hun onderlinge samenhang te zien. De huidige individualistische samenleving wordt immers gekenmerkt door een perverse paradox. De massificatie en de commercialisering van het individualisme hebben nieuwe vormen van kuddegedrag voortgebracht die juist zo moeilijk grijpbaar zijn omdat zij met individualistische idealen worden gelegitimeerd ('Be an original', zoals de sigarettenreclame aanbeveelt). De begrijpelijke reactie is om het individualisme als zodanig failliet te verklaren en te vervangen door religieuze, neoconservatieve of nationalistische vormen van gemeenschapsdenken. Maar zowel Mill als De Kadt leren ons dat het individualisme nog steeds springlevend is, en dat idealen als zelfrespect, autonomie, authenticiteit en non-conformisme kunnen worden gekeerd tegen dezelfde populistische tendensen van de markt en de media die zich juist op die idealen beroepen. Dat geldt ten eerste in de horizontale dimensie, waar individuele burgers reflectiever, kritischer en weerbaarder zouden moeten worden gemaakt tegen de verleidingen van het consumentisme, de prestatiecultuur en de dwang van de publieke opinie. Ondanks zijn pervertering door de markt en de media, kan het non-conformistisch ideaal nog steeds inspireren tot kritiek en verzet tegen diezelfde nivellerende krachten, en daarmee een marge scheppen voor werkelijke individuele onafhankelijkheid.⁹

Maar het individualisme is ook springlevend in de verticale dimensie, waar de maatschappelijke elite zelfbewuster en moediger zou moeten optreden tegen de populistische verplattung. Zowel Mill als De Kadt bepleiten met zoveel woorden een 'aristocratische' democratie, die het inspirerend leiderschap van maatschappelijke elites (in het meervoud) herwaardeert ten opzichte van de funeste heerschappij van de soevereine 'volkswil'. Typerend voor onze tijd, aldus De Kadt in 1939, is de denkgang bij de elite, de vrees voor de massa, terwijl we juist vermetelheid in denken en handelen nodig hebben. De politieke functie van de elite in de democratie is juist dat zij *anders* denkt dan de massa, de massa vooruit is, en de confrontatie met de massamentaliteit durft aan te gaan. Dat wil zeggen dat het wezen van de democratie niet schuilt in het overbruggen van de kloof tussen vertegenwoordigers en volk en het scheppen van *identiteit* tussen beide, maar in het cultiveren van de *wisselwerking* tussen elite en massa 'over de kloof heen': een vorm van dualisme die een onvermijdelijk en nuttig structuurkenmerk is van elke vertegenwoordigende democratie. De politieke macht behoort noch bij het volk noch bij de elite, maar wordt vormgegeven tussen beide polen van het democratisch proces. 'Volkssoevereiniteit' en 'zelfbestuur' zijn in feite populistische illusies.¹⁰

Dit idee van de productieve wisselwerking tussen volksvertegenwoordigers en het volk dat zij vertegenwoordigen ligt diep verankerd in het Nederlandse liberalisme. Niet voor niets verwierp Thorbecke de leer van de volkssoevereiniteit, omdat hij daarin het gevaar zag van de heerschappij van de meerderheid en van een vorm van volksheerschappij waarin vertegenwoordigers zich door hun kiezers zouden laten besturen. Ook voor Treub, Marchant en andere vrijzinnig-democraten waren regeerders geen lasthebbers van het soevereine volk,

⁹ Zie Dick Pels, *Een zwak voor Nederland. Ideeën voor een nieuwe politiek*. Amsterdam: Anthos, 2005, pp. 74-8.

¹⁰ Deze wisselwerkingstheorie van de democratie is het duidelijkst geformuleerd door de Belgische cultuursocialist Hendrik de Man (*Massa en leiders*, Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1932), die een grote invloed had op De Kadt. Recente varianten zijn te vinden bij Frank Ankersmit (bv. *Aesthetic Politics: Political Philosophy Beyond Fact and Value*. Stanford: Stanford University Press, 1997) en Pierre Bourdieu (*Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press, 1991). Geen van beide verwijzen echter naar het eerdere werk van De Man en De Kadt. Zie voor een overzicht Dick Pels, *Het democratisch verschil. Jacques de Kadt en de nieuwe elite*. Amsterdam: Van Gennep, 1993.

met de opdracht om de volkswil uit te voeren. De overheid had een eigen verantwoordelijkheid, en moest het volk ook in zijn geestelijke ontwikkeling durven *leiden*.

Ook Mill begint *On Liberty* met te ageren tegen de ‘identiteitstheorie’ van de politieke representatie, die tegenwoordig vooral (maar niet uitsluitend) door populisten wordt aangehangen. De politieke democratisering houdt in dat magistraten in theorie niet langer een onafhankelijke macht vormen waarvan de belangen tegengesteld zijn aan die van het volk, maar zaakwaarnemers en afgevaardigden die naar believen kunnen worden teruggeroepen. De regeerders zouden één zijn met het volk: hun ideeën en belangen zouden per definitie samenvallen; het was daarom niet langer nodig om het volk te beschermen tegen zijn eigen wil. Maar uitdrukkingen als ‘zelfregering’ en ‘de macht van het volk over zichzelf’ zijn volgens Mill misleidende illusies. ‘Volk’ staat ofwel voor de meerderheid ofwel voor het meest actieve of uitgesproken *deel* van het volk. Behalve het gevaar van *pars pro toto* (het deel dat zich uitgeeft voor het geheel) dreigt dus ook het gevaar van tirannie van de meerderheid over de minderheid (die door populisten als Rita Verdonk nota bene als het wezen van de democratie wordt beschouwd).

Het is dus nog steeds nodig om de macht van de overheid over individuele burgers te beperken, ook al bestaat die overheid uit gekozen en dus aan een termijn gebonden volksvertegenwoordigers. Ook Mill suggereert daarmee dat oerdemocratische noties zoals volkssoevereiniteit en democratisch zelfbestuur, die ook in parlementair-vertegenwoordigende stelsels nog vaak als basisprincipes worden aangeroepen, onherroepelijk neigen naar populisme. De klassieke democratische eenheidsgedachte (Rousseau, Hobbes) loopt dan ook het permanente risico om te degenereren in de richting van een ‘totalitaire democratie’, waarvan het Jacobinisme de eerste historische verschijningsvorm was.¹¹ Daarom is het nodig om een systeem van *checks and balances* te installeren, van corrigerende tegenmachten die de meerderheidstirannie van meet af ondermijnen. De kwantitatieve ‘democratie van het getal’ moet een tegenwicht krijgen in de vorm van de ‘democratie van de kwaliteit’. Dat houdt volgens Mill in dat niet alleen de rechten en de stemmen van minderheden, desnoods van de minderheid van één, principieel moeten worden gerespecteerd, maar ook dat in de ‘verticale’ lijn ruimte moet worden gemaakt voor de ‘superiority of cultivated intelligence’ van een verlichte culturele elite.

Net als de conservatief Coleridge, een van de felste critici van het Jacobijnse populisme, meende Mill dat deze *clerisy* een dam zou kunnen opwerpen tegen het oprukkende commercialisme en de platte volksdemocratie. Mill onderging daarnaast sterk de invloed van het elitedenken van de ‘proto-sociologen’ Saint-Simon en Comte, volgens wie een nieuwe, wetenschappelijk gefundeerde spirituele macht moest worden gevormd om de samenleving richting te geven. Een derde invloed ging in dezelfde richting: die van de ‘democratische aristocraat’ Tocqueville, aan wie Mill ook het idee ontleende van de ‘tirannie van de meerderheid’. Net als Tocqueville was Mill ervan overtuigd dat de democratie het niet kon stellen zonder een elite van culturele en politieke professionals die een tegenwicht kon bieden

¹¹ J.L. Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy*. London: Sphere Books, 1970. Het democratisch totalitarisme kan zowel van links als van rechts komen; het Jacobinisme is zowel een voorloper van de socialistische als van de nationalistische variant. Talmon heeft na het Jacobinisme vooral het marxisme en het communisme in het vizier, maar er is ook een rechtsradicale traditie die loopt van het Franse Bonapartisme en het Italiaanse fascisme naar het Duitse nationaal-socialisme. Vgl. Carl Schmitts definitie van de democratie als ‘identiteit tussen regeerders en geregeerden’ (zie Pels 1993: pp. 150-53).

tegen de gevaarlijke heerschappij van het gezonde volksgevoel (tegenwoordig de onderbuik genoemd).¹²

In zijn commentaar op Tocquevilles *De la démocratie en Amérique* maakte Mill een onderscheid tussen ‘delegation’ en ‘representation’ (door Tocqueville in hun briefwisseling geprezen als ‘bijzonder briljant’), dat hij later uitwerkte in zijn *Considerations on Representative Government* (1861). Delegatie of directe afvaardiging vanuit het volk was in zijn ogen een ‘perversie van de ware opvatting van democratie’, die daarentegen samenviel met het beginsel van de representatie. Representatie schept een aparte positie en functie voor politieke professionals, en is daarom logisch verbonden met het beginsel van de wisselwerking tussen professionals en leken (burgers). In de woorden van Mill: ‘wijzen’ moeten over het volk regeren ‘als dienaren van het volk’, terwijl het volk op zijn beurt de taak heeft om hen te instrueren en desnoods te ontslaan. Een representatieve democratie is dus een regering *voor* het volk, maar niet *door* het volk. De macht van de meerderheid is nuttig in defensieve zin, om duidelijk te maken wat het volk *niet* wilde. Maar het is heilloos om van de meerderheid te laten afhangen wat er wél moet gebeuren: dat is de taak van de door het volk gekozen elite.¹³

De waarde van originaliteit

Ook bij Mill bestaat er dus een sterke samenhang tussen de horizontale (maatschappelijke) en de verticale (politieke) toepassing van het individualisme. De dreiging van de meerderheidstirannie heeft bij hem immers een veel bredere strekking, voorbij de risico’s van de democratische politiek. De maatschappij zelf kan de tiran zijn, en een collectieve despotie uitoefenen over de individuen die haar samenstellen. Deze sociale tirannie is vaak formidabeler en indringender dan de politieke repressie. De tirannie van de heersende opinies, sentimenten, gewoonten en praktijken kan ‘de ziel zelf in slavernij nemen’. Daarom is het volgens Mill essentieel om de individualiteit en zelfs de excentriciteit te verdedigen als cruciale bestanddelen van het goede leven.

Mills ideaal van een zo groot mogelijke variëteit van meningen, karakters en leefstijlen betekent dat er volop ruimte moet zijn voor wat hij ‘levensexperimenten’ noemt. Maar individuele spontaniteit wordt door de meerderheid nauwelijks gezien als intrinsiek waardevol: eerder als een lastig obstakel. Originaliteit is iets waar niet-originele geesten nu eenmaal het nut niet van inzien. Conformisme is de regel: mensen ‘vinden dingen alleen leuk met z’n allen; zij kiezen alleen tussen dingen die iedereen al doet; een bijzondere smaak of excentriek gedrag worden als misdaden gemedend.’¹⁴ Genieën zijn individueler dan andere mensen, dus minder goed in staat om zich aan te passen. Maar alle goede dingen zijn de vrucht van originaliteit: er moet altijd iemand de eerste zijn om iets nieuws te doen. Er zal dus altijd behoefte zijn aan mensen die niet alleen nieuwe waarheden ontdekken, maar zich ook op een nieuwe manier gedragen, en voorbeelden geven van een meer verlicht optreden, een betere smaak en een beter begrip van het menselijk bestaan. Dat zijn er maar weinigen, maar zij vormen volgens Mill wel ‘het zout der aarde’.

Genieën kunnen echter alleen vrij ademen in een atmosfeer van algemene vrijheid. Het individualisme van de massa is nodig om het uitzonderlijke, onaangepaste, geniale individualisme tot bloei te brengen. Hier zien we het duidelijkst hoe Mill het individualisme

¹² Deze invloeden worden het best weergegeven door Hermans, pp. 85, 103-4, 138-9, 182-91, 256-7.

¹³ Hermans, pp. 169, 191, 254.

¹⁴ J.S. Mill, *On Liberty and Other Writings*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007 [1859], pp. 61-2.

zowel horizontaal als verticaal toepast, omdat hij leiderschap door originele individuen en welbewust gekozen volgelingen door gewone mensen beschouwt als een onmisbaar onderdeel van een vrije maatschappij: ‘Het is de eer en roem van de gewone man dat hij in staat is dit initiatief te volgen; dat hij innerlijk kan reageren op wijze en nobele dingen, en daar met open ogen naartoe geleid kan worden.’¹⁵ Dit is geen vorm van heldenverering of een verlangen naar de ‘sterke man’. De leider claimt alleen de vrijheid om de weg te wijzen: het toepassen van dwang is niet alleen strijdig met de vrije ontwikkeling van anderen, maar corrupteert ook de sterke man zelf. Maar waar de opinies van gemiddelde mensen dominant worden, moeten we als tegenwicht en correctiemechanisme ruimte geven aan de meer geprononceerde individualiteit van uitzonderlijke individuen ‘die op een hoger niveau van denken staan’.

Sterke karakters en energieke ambities zijn nodig om te kunnen ontsnappen aan de despotie van de gewoonte en de matigheid van gemiddelde gevoelens en neigingen. Want degene die anderen zijn levensplan voor hem laat kiezen, heeft niets anders nodig dan ‘het aapachtige vermogen van de imitatie’. Iemand wiens verlangens en impulsen niet van hemzelf zijn, heeft volgens Mill ‘even weinig karakter als een stoommachine’. Juist in deze omstandigheden moeten uitzonderlijke individuen niet worden afgeschrikt, maar juist worden aangemoedigd om anders te denken en te doen dan de massa. In onze conformistische tijd (1859!) is alleen al het voorbeeld van nonconformisme, alleen al de weigering om te buigen voor de gewoonte, een verdienste. ‘Juist omdat de tirannie van de publieke opinie van excentriciteit een verwijt maakt, is het nodig dat mensen excentriek zijn, om deze tirannie te doorbreken... Dat nu maar zo weinig mensen excentriek durven zijn, is het grootste gevaar voor onze tijd’.¹⁶

Mill koppelt deze strategie voor ‘topsport’ door een elite van individualisten dus onmiddellijk aan de cultivering van individualiteit als ‘breedtesport’. Zo is de algemene vrijheid van denken in zijn ogen niet alleen noodzakelijk voor de vorming van grote denkers, maar tegelijkertijd (en meer nog) om gewone mensen in staat te stellen een zo hoog mogelijk geestelijke niveau te bereiken. Er zijn immers grote individuele denkers geweest in een algemene toestand van geestelijke slavernij. Maar in die toestand is er nooit sprake geweest van een intellectueel actief volk, en dat zal ook nooit gebeuren.¹⁷ Vrij vertaald: niet alleen is de vrije ontwikkeling van gewone mensen een voorwaarde voor de vrije ontwikkeling van *ongewone* mensen, maar ook zullen er telkens ongewone mensen nodig zijn om gewone mensen wakker te schudden en uit de tirannie van hun gewoontes te bevrijden. Zowel in de politiek als in de cultuur moet daarom een spel van wisselwerking tussen beide op gang worden gebracht dat niet gespeend zal zijn van spanning, rivaliteit en conflict, maar dat onmisbaar is om twee kwaden te vermijden: de eenzijdige heerschappij van een autoritaire elite en de even eenzijdige heerschappij van de stem en de smaak van het volk.

Mild paternalisme

Juist vanwege dit democratisch spel van *give-and-take* tussen voorhoede en achterban moeten we mijns inziens afstand nemen van het sterke antipaternalisme dat een van de belangrijkste erfstukken is van de liberale traditie. In het navolgende zal ik betogen dat, ofschoon Mills beroemde ‘schadebeginsel’ lijkt uit te gaan van een betrekkelijk absolutistische opvatting van de individuele autonomie, hij feitelijk ruimte laat voor een milde of zwakke vorm van paternalisme. Mills eigen waarheidsrelativisme verzet zich immers in principe tegen alle

¹⁵ Mill, p. 66.

¹⁶ Mill, p. 59-61, 66-7.

¹⁷ Mill, p. 36.

vormen van absolutisme en essentialisme. Ook de nadruk die hij legt op het leiderschap van degenen die nieuwe waarheden en levensstijlen uitvinden en aan anderen voorhouden, impliceert dat hij bepaalde grenzen stelt aan de individuele soevereiniteit.

Mill introduceert het schadebeginsel als een ‘zeer eenvoudig’ principe dat de relatie tussen individu en samenleving ‘absoluut’ beheerst. Zelfbescherming is volgens hem de enige reden waarom mensen individueel of collectief mogen ingrijpen in de handelingsvrijheid van anderen: ‘Men kan alleen tegen hun zin macht uitoefenen over leden van een beschaafde samenleving wanneer men schade aan anderen wil verhinderen. Iemands eigen fysieke of morele welzijn is daarvoor onvoldoende rechtsgrond. Men kan iemand niet rechtmatig dwingen om iets te doen of te laten, omdat het beter voor hem zou zijn, of hem gelukkiger zou maken, of omdat het in de opvatting van anderen wijs of zelfs rechtvaardig zou zijn als hij dat deed. Dit zijn goede redenen om iemand raad te geven, met hem te redetwisten, hem te proberen te overtuigen of hem te smeken, maar niet om hem tot iets te dwingen of hem te benadelen als hij iets anders doet... Iemand is de maatschappij slechts verantwoording schuldig voorzover zijn gedrag anderen aangaat. Waar hij slechts met zichzelf te maken heeft, is zijn onafhankelijkheid rechtens absoluut. Over zichzelf, zijn eigen lichaam en geest, is het individu soeverein’.¹⁸

Maar bij nader toezien blijkt Mills soevereiniteitsbeginsel noch eenvoudig noch absoluut te zijn. Ten eerste maakt hij een duidelijk onderscheid tussen enerzijds kritiek uitoefenen, argumenteren en overtuigen en anderzijds het toepassen van dwang. Bemoeienis met anderen voor hun eigen bestwil is niet in beginsel verkeerd of illegitiem, zolang dat niet gepaard gaat met dwang en drang. Mill maakt echter niet duidelijk welke reikwijdte deze begrippen precies hebben, omdat hij hieronder niet alleen fysieke dwang en straf maar ook de morele druk van de publieke opinie laat vallen. Ten tweede overschat Mill de eenvoud van het schadebeginsel, dat immers voor velerlei interpretaties vatbaar en dus rekbaar is. Schade is een permanent omstreden en betwistbaar begrip: wat door de een als schadelijk wordt ervaren, kan voor de ander een bron van onverschilligheid zijn. Zoals bijvoorbeeld blijkt uit recente discussies over de vrijheid van meningsuiting, is het juist vanwege de vage afgrenzing tussen fysiek en verbaal geweld (ook woorden kunnen wonden slaan) vrijwel onmogelijk om objectief vast te stellen wie welk soort schade heeft geleden.

Ten derde wordt het soevereiniteitsbeginsel door Mill zelf onmiddellijk beperkt tot ‘menselijke wezens in de rijpheid van hun vermogens’, en niet van toepassing verklaard op kinderen, adolescenten, zorgbehoevenden en ‘achterlijke culturen (*backward states of society*) waarin het ras zelf nog kan gelden als onrijp’.¹⁹ Dat zijn enorme uitzonderingen! Evenmin schrikt Mill terug voor de stelling dat het despotisme een legitieme regeringsvorm is voor ‘barbaren’, mits het doel ervan is om hun lot te verbeteren en hen beschaving bij te brengen. Vrijheid als beginsel is niet toepasbaar voordat mensen in staat zijn hun lot te verbeteren via het middel van de vrije en gelijke discussie – een stadium dat volgens Mill wel degelijk door moderne naties is bereikt. Maar in principe wordt de persoonlijke autonomie door hem dus afhankelijk gesteld van een bepaald niveau van cultivatie of beschaving, dat alleen maar door een elite kan worden gedefinieerd: ‘onbeschaafden kunnen niet goed beoordelen wat beschaving is’. Mill lijkt dus ruimte te laten voor een beschavings- of verheffingsoffensief, met name via de weg van het onderwijs, dat mensen democratische vaardigheden kan

¹⁸ Mill, p. 13. Zowel Reeves als Hermans stellen dat het individualisme van Mill niet absolutistisch was, maar een sterke formulering als deze wekt op zijn minst misverstanden op.

¹⁹ Mill, p. 13.

bijbrengen, hen kan stimuleren om bewustere keuzes te maken, en hen als consumenten weerbaarder kan maken tegen de markt.²⁰

Liberalisme als populisme

Als mensen gevangen zitten in gewoonten en tradities, is er geen sprake van werkelijk individualisme. Maar dat betekent dat de klassiek-liberale hypothese van de persoonlijke autonomie op zijn best een ideaalbeeld is en op zijn slechtst een misleidende mythe. De mate van zelfstandigheid die mensen bezitten staat immers niet ‘van nature’ vast maar is altijd relationeel bepaald en dus inzet van discussie en kritiek. Individuen bevinden zich in allerlei vormen van afhankelijkheid en kwetsbaarheid, kunnen vaak slecht omgaan met hun beperkingen, overschatten zichzelf gemakkelijk, en zijn er niet in getraind om hun emoties te beheersen of zich te matigen.²¹ Het neoliberale postulaat van de absolute individuele soevereiniteit is er daarom medeschuldig aan dat het individualisme heeft kunnen doorschieten tot een vorm van autisme. Het heeft een morele zelfkant getoond van egoïsme, narcisme, verongelijkheid, onmatigheid en grotmondigheid, en is verworpen tot een mediaslogan, een marketinginstrument en een massaconsumptieartikel.

Het ‘absolute’ individualisme is op die manier zelf een voedingsbodem geworden voor het populisme. Dat lijkt in eerste instantie ongerijmd. In het verleden waren populistische bewegingen immers collectivistisch van karakter, met de communistische ‘arbeidersdemocratie’ als belangrijkste linkse en de radicaal-nationalistische ‘volksdemocratie’ als belangrijkste rechts varianten. Maar na de Tweede Wereldoorlog ontstonden in Europa vormen van neopopulisme die niet langer streefden naar een totalitaire staatsmacht die het wereldkapitalisme in naam van de arbeidende klasse en/of de nationale volkseenheid buiten de deur moest houden. Integendeel: de nieuwe bewegingen omarmden juist voluit het neoliberale marktdenken; bovendien wilden zij de parlementaire democratie niet afschaffen, maar aanvullen met bepaalde plebiscitaire elementen zoals directe verkiezingen en referenda. De nieuwe populistische liberalen die hoog opgeven van het marktindividualisme en de consumentensoevereiniteit (Haider, Fortuyn) en die voor een deel ook afkomstig zijn uit liberale partijen (Wilders, Verdonk).

Het klassieke liberalisme stelt de vrijheid al gauw voor als een essentie die resideert in individuen (denk aan het als een onaantastbaar ‘natuurrecht’ beschouwde private eigendomsrecht). Het liberale marktdenken vertrekt eveneens vanuit de veronderstelde rationele soevereiniteit van producenten en consumenten (‘lekker jezelf zijn’). Maar deze vrijheid is niet alleen ongelijk verdeeld, zij is bovendien een sociale constructie en een gemeenschapsgoed waarvan de grenzen telkens opnieuw in de democratische discussie worden vastgelegd. In plaats van te veronderstellen dat individuen vrij en soeverein zijn, kunnen we ons daarom beter afvragen in welke mate dat het geval is, en hoe hun autonomie zoveel mogelijk kan worden bevorderd. De inhoud van het goede leven is voortdurend inzet van interpretatie, kritiek en debat. De ‘eerste persoon’ is daarbij niet soeverein, heeft niet het laatste woord, bezit niet de ultieme waarheid over zichzelf en zijn eigen belangen (maar hooguit ‘de helft ervan’). Het staat daarom iedereen vrij om beter te weten wat goed is voor een ander dan die persoon zelf.

²⁰ Reeves, p. 289

²¹ Joep Dohmen, ‘Vrijheid in praktijk’, *De Groene Amsterdammer*, 25 mei 2007; idem, *Tegen de onverschilligheid. Pleidooi voor een moderne levenskunst*. Amsterdam: Ambo, 2007.

Mill blijft ambivalent over de grenzen van het paternalisme. Enerzijds verzet hij zich tegen het verwijt van ‘onverschillig egoïsme’: mensen moeten zich wel degelijk bekommeren om elkaars welzijn en moeten elkaar overtuigen het goede te doen, hoewel ‘zonder de zweep of de gesel, in letterlijke of figuurlijke zin’. Zij moeten elkaar ertoe aanzetten om hun hogere vermogens intensiever te gebruiken, en hun gevoelens en wil op verheffende en niet op vernederende onderwerpen te richten. Maar anderzijds houdt hij vol dat niemand het recht heeft een volwassen mens te vertellen ‘dat hij met zijn eigen leven in zijn eigen voordeel niet mag doen wat hij verkiest. Hij heeft het meeste belang bij zijn eigen welzijn; het belang dat een ander daarin stelt is onbetekenend vergeleken met het zijne...’²² Anderen kunnen die persoon minachten, voor gek verklaren, beschouwen als een wezen van lagere rang, hem vermijden of anderen tegen hem waarschuwen; maar hier ligt de grens van de bemoeienis met andermans opvatting van het goede leven.

Maar als kinderen tegen zichzelf mogen worden beschermd, geldt dat dan niet voor volwassenen die niet in staat zijn zichzelf te regeren, en zich bijvoorbeeld overgeven aan gokken, dronkenschap, onmatigheid, luiheid of gebrek aan hygiëne? Mill geeft toe dat de schade die mensen zichzelf kunnen berokkenen sociale gevolgen heeft en dus in aanmerking komt voor morele afkeuring en bestraffing. Het criterium is dat er een duidelijk aantoonbare schade moet optreden. Als dat niet het geval is, kan de samenleving het zich veroorloven om dat ongemak te verdragen, voor het grotere goed van de menselijke vrijheid. Mill blijft huiverig voor sociale interventie, omdat altijd het gevaar bestaat dat de publieke opinie tiranniek wordt en mensen in een keurslijf dwingt. Daarom moet hij ook niets hebben van de ‘leer van de sociale rechten’, die mensen een gevestigd belang toeschrijft in elkaars morele, intellectuele en zelfs lichamelijke volmaaktheid.²³ Het is inderdaad een schrikbeeld als sommige mensen anderen zouden kunnen dwingen om precies zo te zijn en te doen als zijzelf. Maar Mill heeft te weinig oog voor de legitieme ‘bemoeizorg’ die inherent is aan het democratische debat over het goede leven, waarin iedereen belang heeft bij elkaars opvattingen en gedragingen, en niemand het laatste woord heeft.

Paternalisme tegen populisme

Mensen weten niet per definitie zelf het beste wat goed voor hen is. Opvattingen over het goede leven zijn permanent onderwerp van gesprek, verschil van mening, kritiek en discussie. Daarbij staat het iedereen vrij om beter te weten wat goed is voor een ander dan die ander zelf, en hierover met hem of haar in discussie te gaan. Individuen hebben niet de waarheid in pacht over zichzelf, en niemand hoeft een ander op zijn woord te geloven. Individuen zijn niet soeverein in hun eigen kleine kring, maar altijd verbonden met en afhankelijk van anderen, die hen legitiem kunnen aanspreken op de keuzes die ze maken en de handelingen die ze verrichten. In hoeverre daarbij schade aan anderen wordt toegebracht moet steeds opnieuw worden afgewogen, net als de mate van drang en dwang die mag worden toegepast bij het verhinderen daarvan.

In zijn absolutistische vorm voedt het liberale postulaat van de individuele autonomie dus zelf het populisme. Hetzelfde beginsel van de consumentensoevereiniteit ligt ten grondslag aan het marktdenken in de economie en de culturele verplating in sommige media (niet alleen de commerciële!): u vraagt, wij draaien. De vraag is heilig en de klant heeft altijd gelijk. Zodra dit marktdenken zijn intrede doet in de publieke sector, wordt de vraagsturing heilig verklaard, zoals in de gezondheidszorg, waar kwetsbare patiënten worden gedwongen om

²² Mill, p. 76.

²³ Mill, p. 90.

tegen hun zin allerlei ingewikkelde keuzes te maken. Dat marktdenken, consumentensoevereiniteit en populisme onafscheidelijk zijn blijkt nogmaals uit de politiek, voorzover die vooral naar Koning Burger wil ‘luisteren’, inspeelt op het ‘gezond verstand’ en gelooft dat ‘de kiezer altijd gelijk heeft’. Populistische politici zetten een grote mond op, zogenaamd om de stem van het soevereine volk luid en duidelijk te laten klinken; maar in feite dupliceren ze de ‘grotmondigheid’ van de verongelijkte burger-consument.²⁴

Een milde of zwakke vorm van paternalisme zou daarom wel eens de enige manier kunnen zijn om het populistisch getij te keren. Mills *On Liberty* lijkt handvaten te bieden voor dat milde liberale paternalisme. Democratie bestaat zoals eerder gezegd niet uit het zelfbestuur van het soevereine volk, maar uit de soms conflictueuze wisselwerking tussen het volk en zijn gekozen vertegenwoordigers. De politieke elite heeft niet zozeer de taak om de volkswil te spiegelen als wel om deze vorm en richting te geven. Het aanbod schept ook de vraag. Politici zijn er niet om te knielen voor hun achterban, maar om deze te verheffen. Bij een dergelijk beschavingsoffensief zou een Milliaanse (én Kadtiaanse) politieke elite het vrijzinnige individualisme, de denkvrijheid en het vermogen tot relativeren hoog in het vaandel voeren. Het paternalisme van die elite zou mild zijn, juist omdat het gepaard zou gaan met zelfrelativering, en in plaats van het geheven vingertje de dialoog met de burgers zou kiezen. Misschien kan het daarom beter ‘fraternalisme’ heten.²⁵

Deze gedachtegang sluit aan bij het ‘libertair paternalisme’ dat de keuzemogelijkheden van mensen zo wil inrichten dat hun ‘betere’ ik het wint van hun ‘slechtere’ ik.²⁶ In veel gevallen hebben burgers en consumenten immers geen uitgesproken voorkeuren, weten ze niet precies wat ze willen, of worden ze geplaagd door tegenstrijdige impulsen en ‘zwakte van de wil’. Die ongevormde voorkeuren worden vaak pas vormgegeven door het aanbod van (de elites van de) markt, media en politiek. De autonomie van consumenten en burgers is daarom op zijn best relatief, en komt pas tot stand in wisselwerking met het aanbod door professionals en experts. In een restaurant gaan bezoekers af op de voorselectie van gerechten door de chef; zij vertrouwen erop dat hij beter weet wat een goede maaltijd is dan zij dat zelf menen te weten. De chef volgt niet de vraag van de klanten maar vormt deze: zij willen op hun beurt graag worden voorgelicht en verrast. De Duitse filosoof Habermas levert een vergelijkbaar voorbeeld. De publieke kwaliteitspers en omroep bestaan juist bij de gratie van het feit dat krantenlezers en televisiekijkers nog geen uitgekristalliseerde meningen hebben, maar die juist door deskundige opiniemakers willen laten vormen. In een vorm van ‘autopaternalisme’ stellen zij zichzelf bloot aan een leerproces met onbekende bestemming. Vanwege dit bijzondere karakter van het ‘product’ informatie en *Bildung* kan de informatiemarkt niet uitgaan van pasklare preferenties maar moet zij voor een deel worden afgeschermd van populistische tendensen.²⁷

²⁴ Femke Halsema, *Geluk! Voorbij de hyperconsumptie, haast en hufterigheid*. Amsterdam: Bert Bakker, 2008, p. 55. Het utilitaristisch beginsel van het ‘grootste geluk voor het grootste aantal’ werd door Mill niet primair in materialistische termen opgevat, maar vooral in de zin van vrije geestelijke zelfontplooiing, die juist door een eerlijker verdeling van de materiële welvaart binnen bereik van het ‘grootste aantal’ zou komen. In dit opzicht staat Halsema direct in de traditie van Mills sociale liberalisme.

²⁵ Dick Pels, *Opium van het volk. Over religie en politiek in seculier Nederland*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2008, pp. 129-137.

²⁶ Cass R. Sunstein & Richard H. Thaler, ‘Libertarian Paternalism is Not An Oxymoron’, *University of Chicago Law Review* 70(4) 2003: pp. 1159-1202; Richard H. Thaler & Cass R. Sunstein, *Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness*. Yale University Press, 2008.

²⁷ Jürgen Habermas, *Ach, Europa. Kleine Politische Schriften XI*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 2008, pp. 131-37. Het is intrigerend om te zien hoe dicht Mill komt bij dit ‘autopaternalisme’ in zijn meest ‘saint-simonistische’ geschrift *The Spirit of the Age* (1831), waarin hij de natuurlijk staat van een samenleving definieert als ‘die

De dubbele (horizontale en verticale) toepassing van het individualisme door Mill en De Kadt suggereert dat het *give-and-take* tussen elite en massa, voorhoede en achterban, professionals en leken, cruciaal is voor de dynamiek van de democratie. Hun verdediging van het non-conformisme als toespitsing van het individualisme is belangrijk, omdat het de diversiteit van levensstijlen verruimt en de tirannie van de meerderheid ondermijnt. De paradox is dat het individualisme en non-conformisme tegelijkertijd worden misbruikt en op hun kop gezet door de commercie en de mediacultuur. Het non-conformisme is populistisch geworden, niet alleen als volksvermaak (denk aan het clichématige ‘extreem gaan’ van mediaberoemdheden) maar ook als massa-ideaal (iedereen is uniek en authentiek, en wil als zodanig door de buitenwereld worden erkend). Maar we moeten proberen om door die paradox van het massa-individualisme heen te denken. Dan is non-conformisme ook een mogelijkheid om werkelijke individualiteit te bereiken, in verzet tegen het pseudo-individualisme waartoe de markt en de media ons verleiden. Dan kunnen we ook ruimte scheppen voor een non-conformistische elite die ingaat tegen het kuddegedrag van degenen die denken dat ze individualisten zijn, maar juist daardoor allemaal op elkaar lijken.